

Г.М. Мамырбек, А.А. Сейітбекова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы, Қазақстан

E-mail: gulfar76@mail.ru, ainurseit@mail.ru

«Хұсрау уа Шырын» мәтінін транскрипциялау мәселесі

Аңдатпа. Мақалада отандық және шетелдік ғалымдардың араб жазулы жазбаларды транскрипциялаудағы ұстанымдары мысалдар арқылы талданған. Атап айтқанда, түрколог ғалымдар Э.Наджип, В.Радлов, Э.Севортян, В.Наделяев, Д.Насилов, Э.Тенишев, А.Щербак, сонымен қатар түрік ғалымдары Н.Хажиеминоглұ мен Б.Дагтың араб жазулы жазбаларды кирил, латын графикасына транскрипциялаудағы ұстанымдары мен ең басты ерекшеліктері талданған. Түрік ғалымдарының «Хұсрау уа Шырын» ескерткішін транскрипциялау барысында түрік әліпбиінде жоқ таңбаларды да қолданғаны және оның басты себептері мақалада нақты мысалдар арқылы көрсетілген. Сонымен қатар, мақалада араб графикасымен таңбаланған жазба мұралар мәтінін кирил графикасымен беру мәселелері талданып, транскрипциялау мен транслитерациялаудың принциптері туралы сөз болады. Мақала авторы кеңестік кезеңде араб жазуымен сақталған жазба мұраларды кирил жазуына аудару кезінде өзбек немесе татар тілдеріне жақын транскрипциялау дәстүрі қалыптасқанын әрі бұл үрдістің тәуелсіздік алғаннан кейін де жалғасып келе жатқанын талдаған және жазба мұраларды қазақ тіліне жақындатып транскрипциялау қажеттігін ұсынып, оның басты себептерін көрсеткен. Сондай-ақ мақалада практикалық транскрипция мен транслитерацияның ұқсастығы мен айырмашылығы сараланып, екеуінің қызметі талданған. Транскрипция мен транслитерация ұғымдарының тіл білімінде зерттелу тарихына тоқталып, ғалымдар тұжырымдарына салыстырмалы зерттеу жүргізген. Екі ұғымның өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтары талданған.

Түйін сөздер: әліпби, таңба, әріп, дыбыс, мәтін, түнұсқа, транскрипция, транслитерация, араб графикасы, жазба мұра.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-55-65>

Кіріспе. Қазақ тіл білімінде жазба ескерткіштерді транскрипциялау немесе транслитерациялау мәселесінің нақты принциптері жүйеленбеген. Араб жазуымен сақталған ортағасыр мұраларын зерттеген әр ғалым өз тарапынан кирил не латын графикасымен берудің әртүрлі үлгілерін ұсынды.

Транскрипция термині негізінен белгілі бір тілдегі дыбыс пен таңбаның арақатынасына байланысты жұмсалса, транслитерация термині басқа графикадағы мәтін не сөзді екінші бір графикалық жүйеге ауыстыруға қатысты айтылады. Сөздіктерде: «Транскрипция - 1) айтылу ерекшеліктерін жазуда нақты беру; 2) ономастикалық атаулар мен терминдерді түнұсқа тілдегі айтылуын ескере отырып беру» [1, 677 б.], «Транслитерация – басқа әліпби жүйесіндегі мәтіндерді екінші бір әліпби жүйесімен жазу» [2, 479 б.] – деп көрсетілген.

О.Ахманова транскрипцияның негізгі қызметі «Ғылыми лингвистикалық мақсат үшін сөйлеуді арнайы тәсіл арқылы жазу» - дей отырып, транскрипцияның морфофонематикалық транскрипция, сөзфонематикалық транскрипция (словофонематическая), фонематикалық транскрипция, фонетикалық транскрипция, тар транскрипция (узкая), кең транскрипция (широкая), халықаралық фонетикалық транскрипция деген түрлерін көрсеткен [2, 477 б.].

Ал А.Реформатский бұлардан бөлек практикалық транскрипция туралы айта отырып, оның қызметіне басқа графикада жазылатын шеттілдік сөздерді қабылдаушы тілдің графикасына бағындырып (қосымша диакритикалық белгілерсіз) беруді жатқызады, яғни практикалық транскрипцияда қабылдаушы тілдің емлесі басшылыққа алынады. А.Реформатский транскрипцияны белгілі бір арнайы мақсат үшін қолданылатын «жасаңды жазу» деп көрсеткен [3, 199-204 б.]. А.В.Суперанская тіл үйретуде фонетикалық транскрипция, дыбысталған сөздің фонемалық құрамын анықтауда фонематикалық транскрипция, шеттілдік сөздерді жазуда практикалық транскрипция қолданылатынын айтады [4, 202-204 б.]. К.Аханов: «Транскрипцияның ең негізгі қызметі – сөздің дыбыстық немесе фонемалық құрамын дәлме-дәл көрсету. Бір әріп ыңғайына қарай әртүрлі фонемаларды белгілей алса, транскрипциялық таңба бір ғана мағынаға ие болады. Бір фонема (графика) әртүрлі әріптермен таңбалануы мүмкін, ал транскрипцияда ол (фонема) әрқашан бір ғана таңбамен белгіленеді. Транскрипцияның екі түрі бар: фонематикалық (немесе фонологиялық) транскрипция, 2) фонетикалық транскрипция. Фонетикалық транскрипцияда фонеманың барлық реңкі (оттенки) бір ғана таңбамен берілсе, фонематикалық транскрипцияда фонеманың әрбір реңкі әр басқа таңбамен белгіленеді» [5, 585 б.], - деп көрсетеді.

Транскрипция мәселесін арнайы зерттеген ғалым Қ.Қыдырбаев қазақ тілі мәтіндерінің фонетикалық және фонематикалық транскрипциясын беруде бірізділік жоқ екенін талдай келе: «Кез келген тілді зерттеу және үйрену оның әліпбиі мен дыбыстық жүйесін үйренуден басталатынын ескерсек, қазақ тілі дыбыстарының латын және кирил әліпбилеріне негізделген ғылыми тұрғыдағы фонетикалық және фонематикалық транскрипция үлгісін жасау кезек күттірмейтін келелі мәселелердің бірі. Халықаралық сипатта болу үшін оны жасауда Халықаралық фонетика әліпбиін негізге алуымыз керек. Тілден тілге аударылмайтын әлем тілдеріндегі жалқы есімдерді қазақ мәтіндерінде жүйелі жазу үшін әртүрлі тіл әліпбилерінің қазақ-кирил әліпбиіне негізделген практикалық транскрипция үлгісін жасау да назардан тыс қалмауы тиіс» [6, 83 б.] - деп атап көрсетеді.

Транслитерация мәселесіне тоқталсақ, орыс зерттеушілері транслитерацияны ғылыми және практикалық түрлерге бөле отырып, ғылыми транслитерация «түпнұсқамен өзара сәйкестік принципіне құрылатынын», ал практикалық транслитерация «тілден тілге аударылмайтын атаулардың дыбысталуын келесі тілге барынша сәйкес келетін дыбыстардың таңбасымен көшіретінін» айтқан. А.Реформатский практикалық транскрипция мен транслитерацияның ара жігін ажырата білу керектігін ескертеді. «Транслитерацияны тілдің әліпби жүйесін ескермей, әріпті әріпке аудару деп қабылдамау керек», - дей отырып, *Schakespeare*-ді *Схакеспепар*, *Vyron*-ды *Бирон* деп аударуға болмайды, дұрысы *Шекспир*, *Байрон* - деп көрсеткен [3, 201 б.]. Яғни бұл жерде графикалық жүйеге сәйкес дыбысталуы арқылы транслитерациялау қажеттігін айтып отыр. К.Аханов бір тілдің әліпби құрамы мен екінші тілдің әліпби құрамы сәйкес келе бермейтіндіктен, транслитерацияны қолдану қиынға соғатынын айта отырып: «Орыс алфавитінде латын әліпбиіндегі с, h әріптеріне сәйкес келетін әріптер жоқ. Сондай-ақ латын алфавитінде орыс тіліндегі *Ярославль*, *Щербаков* тәрізді жалқы есімдерді жазуға керекті әріптердің жетіспеуі бұл сөздердің транслитерациясын қиындатады. Мұндай жағдайда сөздің жазылуын емес, дыбысталуын жазып беру үшін шартты (жартылай) транслитерация қолданылады. Мысалы, неміс, ағылшын және т.б. тілдегі фарингаль h дыбысы орыс тілінде болмағандықтан, ол көбінесе г әрпімен беріледі (мысалы, Гейне)» [5, 586 б.], - дейді. Транскрипция мен транслитерация мәселесіне салыстырмалы талдау жүргізген ғалым Қ.Қыдырбаев транслитерацияның практикалық, босаң, шартты түрлері мен практикалық транскрипция дегеннің бір ғана ұғымды білдіретінін меңзейді [6, 85 б.]. Біз зерттеушінің бұл пікірімен толықтай келісеміз. Себебі бұлардың барлығының қызметі басқа графикадағы сөзді қабылдаушы тілдің орфографиялық заңдылықтарына сәйкес оқып-жазуды реттеу болып табылады. Яғни транслитерация бір жазудың таңбаларын, екінші жазудың таңбаларымен дәлме-дәл беру, бірақ дәлме-дәл бере алмаған жағдайда транслитерацияның практикалық, шартты, босаң

түрлері қолданылады, ал бұл практикалық транскрипция қызметімен толықтай сәйкес келеді.

Зерттеу әдістері. Мақалада транскрипция мен транслитерация қызметіне қатысты зерттеу жүргізген ғалымдар О.Ахманова, А.Реформатский, А.В.Суперанская, К.Аханов, Қ.Қыдырбаевтың тұжырымдары басшылыққа алынып, салыстырмалы талдау жүргізілді. Араб жазуымен сақталған мұраларды қазақ-кирил әліпбиімен берудің жолдары ұсынылды. Зерттеу барысында сипаттау, салыстырмалы талдау, жүйелеу және тұжырымдау әдіс-тәсілдері қолданылды.

Мәселенің зерттелу тарихы. «Хұсрау уа Шырын» дастаны жайлы зерттеулерді белгілі ғалымдар А.Зайончковский, А.Тагирджанов, Г.Алиев, Э.Фазылов, Э.Наджиб, Ә.Ибатов, М.Сабыр еңбектерінен кездестіреміз. Ғалымдар еңбектерінде дастанның тілі, морфологиясы мен грамматикасы барынша талданған. Сонымен қатар ғалымдар Ә.Керімұлы мен Т.Қыдыр дастанды қазақ тіліне аударды. Ал түрік ғалымдары Нәжметдин Хажиеминовты мен Озгур Демірші зерттеулерінде дастанның транскрипциясы мен түрік тіліндегі аудармасы және дастан тілінде кездесетін сөздердің каталогы берілген.

Талқылау. «Хұсрау уа Шырын» ескерткішінің транскрипциясына тоқталып, талдау жүргізейік. Э.Наджиб 1979 жылы жарыққа шыққан «Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века» деген еңбегінде: «При транскрибировании примеров из арабописьменного произведения «Хосрау и Ширин» Кутба мы использовали знаки, принятые в алфавитах тюркских народов СССР» [9, 8 б.] - деп көрсетіп, оның үлгісін ұсынған.

Э.Наджиб араб жазуының графикалық ерекшелігіне байланысты дауысты дыбыстар таңбаланбаған (харакатпен берілген Г.М.) жағдайда транскрипцияны транслитерация әдісімен біріктіруге мәжбүр болғандығын ескерте отырып, «Хұсрау уа Шырын» ескерткішін транскрипциялауда қандай принциптерге сүйенгенін атап көрсеткен:

1. Түркі сөздерінде дауысты дыбыстар көп жағдайда бастапқы буында жазылмайды: ارق , قاشب , т.б. Бұндай позициядағы дауыстыны беру үшін ә таңбасы алынды: қәра, бәшақ т.б.

2. Құтбаның тіліне ұйғыр әдеби дәстүрінің әсері ерекше болғанын ескеріп отырып, كورسا тәрізді сөздердегі сөз басында кездесетін дауыстыны да ә таңбасымен бердік: йсрук. Бұл қазіргі ұйғыр тілінің дыбысталымына сәйкес келеді. Егер бұл сөздегі дауысты كورسي түрінде жазылса, онда транскрипциясын есрүк деп береміз. Себебі, бұлай жазылған жағдайда оғыз, қыпшақ, шығыс түркі тілдерінің қолданыстағы дәстүрі мен айтылу нормасына сәйкес беруімізге тура келеді.

3. Егер бір дыбыс әртүрлі араб таңбаларымен жазылса, мысалы: اسلىق және اسلىق немесе ازوا және «زوا», онда сингармонизм заңдылығына сәйкес қылса, ұзә деп оқимыз.

4. Араб тіліндегі ظ , ط , ض , ذ , ص , ث дауыссыздары үшін арнайы таңба алынған жоқ.

5. Біз келтірген сөз әртүрлі түркі тілдерінде бірдей айтылып, тек графикалық тұрғыдан ғана ерекшеленетін жағдайларда ол сөзді өзіміз қабылдаған транскрипцияда бердік. Мысалы, қаз. қазан, кир. казан, ног. къазан сөзі қазан түрінде алынды.

6. Араб тіліндегі ظ , ط , ض , ذ , ص , ث дауыссыздары арнайы таңбалармен берілген жоқ [9, 9 б.].

Ғалым Э.Наджиб жасаған «Хұсрау уа Шырын» дастанының транскрипциясына және ғалымның өзі ұсынған транскрипциялау принциптеріне назар сала отырып, мынадай ерекшеліктерді аңғардық:

- харакатпен берілген, яғни әріппен таңбаланбаған а дыбысының мәні үшін ә таңбасы алынған: сәчы – ىچس , сәқлар – رالىقس , йәрылды - ىدلرى , т.б. Алайда таңба арқылы берілген (харакатпен емес) жіңішке ә-ні жазу үшін де осы таңба қоланылған: чечәк – ىچىچ , билмәклик – ىلىلكاملىب , кечшәм – ىچىچى , иәнә – ىانى . Дегенмен екі түрлі дыбыстың мәнін бір ғана таңбамен беру оқылымда қиындық тудырады, әрі ә таңбасы нақты қай дыбыстың (а ма, ә ме) мәнін беріп тұрғанын анықтау үшін түпнұсқадан қарап салыстыру қажет және рахәт, бәшлады тәрізді транскрипцияланған сөздерде бір ғана а дыбысының екі

түрлі әріппен берілуі ала-құлалық тудырады. Сондықтан, транскрипциялау барысында арақатпен берілген дауысты а дыбысы мен таңба арқылы берілген ә дыбысын а және ә әріптері арқылы берген дұрыс деген ойдамыз;

- Э.Наджиптиң еңбегі орыс тілінде жазылғандықтан, жіңішке ө, ү дыбыстары үшін ө, ү таңбалары алынған: *төрт, өзiм, көр, күндiз, үчiн* т.б. Сондай-ақ ескі қалмақ тілінде жазылған сөздіктердегі лексикалық бірліктердің дыбыстық жүйесін Lingvodoc платформасы арқылы зерттеген ғалымдар бірқатар сөздерді умлаут белгілері бар таңбалармен (u/ü; o/ö) транскрипциялаған [10]. Алайда бұл дыбыстарды қазақшаға транскрипциялағанда ө, ү әріптерімен берген жөн.

- і дыбысын и таңбасымен берген. Мысалы: *елим, мени, бешиндä, битидим, битик, етип* т.б. Бұл зерттеу жұмысының орыс тілінде берілуімен байланысты болғандықтан, қазақша зерттеулерде: *елiм, менi, бешiнде, битидiм, битiк, етип* т.б. түрінде транскрипцияланғаны дұрыс;

- араб тіліндегі үш түрлі х (ح, خ, ه) таңбасына екі түрлі х және х әріптері алынған. Мысалы: *хақ, рухиңға, хеч, ахмақ, мәхрiм, мәхлуқ, хизмät, хата, хäлас,* т.б. Бұл үш х дыбысының араб тілінде мағына ажыратушылық қызметі болғанымен, түркі тілдерінде ондай мәнге ие емес. Сондықтан практикалық транскрипция негізінде х және һ әріптері арқылы берілгені дұрыс. Х әрпін кеңейтілген кирил әліпби жүйесі негізінде қарақалпақ, тәжік тілдері қабылдаған таңба;

- транскрипцияда ж дыбысы бірен-саран *ажун, ажунлуғ, ажал* тәрізді сөздерде ғана ж, ал негізінен ж таңбасымен берілген. Мәселен: *жанымдан, ужмақ, жеҳанда, хажät, мужаҳид, хожа* т.б. Түркі сөздері мен араб, парсы сөздерін ажырату мақсатында екі түрлі таңбаны қолдануға болатын шығар, ондай мақсат қойылмаған жағдайда бір ғана ж таңбасымен транскрипциялаған дұрыс. Жоғарыдағы мысалдардан түркі сөздері де, араб, парсы сөздері де кейде ж, кейде ж таңбасымен берілгенін аңғарамыз. Ж кеңейтілген кирил әліпби жүйесі негізінде татар, ұйғыр тілдері қабылдаған таңба;

Жалпы «Хұсрау уа Шырын» мәтінін кирилге аудару барысында практикалық транскрипцияны басшылыққа ала отырып, араб жазуындағы үш түрлі х, үш түрлі с, үш түрлі з таңбаларын ерекшелемей-ақ, қазақ кирил әліпби жүйесімен, қазақ тіліне жақындатып транскрипциялаған дұрыс деген ойдамыз. Мәселен:

*Йары берди уган тiүгäттiм битип,
Изим гä бурунрақ тiвäккäl етип.
Изим тiвфиқ берди, тiмам қылдым ош,
Йадигар мäниңдин сäңа қойдум ош.
Мүхäммäд рäсiл га тiмән миң сäлам,
Тäгүргил рухиңға мäниңдин улам.
Тäқы төрт ешиңгä сäлам дуруз
Кäсик сиз улашу болсин уруд* – деген мәтінді қазақ-кирил әліпбиімен былайша

транскрипциялауды ұсынамыз:

*Йары бердi оған түгеттiм битiп,
Изим ге бұрунрақ тәуәккәл етiп.
Изим тауфиқ бердi, тәмам қылдым ош,
Йадигар менiңдiн сәңа қойдұм ош.
Мұхаммад расул га түмән мың салам,
Тегүргiл рухыңға менiңдiн улам.
Тақы төрт ешиңгә салам дуруз
Кесiк сiз ұлашу болсұн уруд.*

Аудармасы:

*Жәрдем бердi бұған жазып биттiм,
Иеме (жаратушы) бұрынырақ тәуекел еттiм.
Ием (жаратушы) таутиқ бердi аяқтадым, мiне,
Менен саған мұра, қойдым, мiне.*

Алланың елшісі Мұхаммедке он мың сәлем,
Рухыңа жеткіз, үнемі менен.
Тағы төрт серігіңе тағзым етем сәлем,
Ұрнаққа үздіксіз жетіп тұрсын.

Немесе:

Ерәнләр тег бу ишин ичрә қатлан

Бәрурмән ауға теп Шабдизгә атлан – дегенді қазақ-кирил әліпбиімен былайша транскрипциялауды ұсынамыз:

Еренлер тег бұ ишiң ичре қатлан

Барұрмын ауға теп Шабдизге атлан.

Аудармасы:

Ерлерше бұл iсте қатулан

Аң аулауға барамын деп Шабдизбен аттан.

«Хұсрау уа Шырын» ескерткішін А.Зайончковскийдің нұсқасы негізінде зерттеген түрік ғалымы Нежметтин Хажиеминов бұл ескерткішті транскрипциялау барысында түрік әліпбиінде жоқ таңбаларды да қолданған: ق (к) таңбасы үшін қ, ك (н) таңбасы үшін ñ, غ таңбасы үшін ğ. Сонымен қатар ا (алиф) таңбасы а және е дыбыстарының, ي таңбасының i, i дыбыстарының, و таңбасының u, ü дыбыстарының мәнін беретіндіктен транскрипциялау барысында бұл ерекшелік ескерілгенін айтады [11, 1-8 бб.]. Мәселен: اتا (ata), الكچني (yinchge); مڭدليق (kıldım), اليت (tile); وغروب (borġu), وروب (börü) т.б.

Фахридың «Хұсрау уа Шырын» дастанын зерттеген түрік ғалымы Берна Даг та ескерткішті транскрипциялау барысында түрік әліпбиінде кездеспейтін таңбаларды қабылдап, әріптерді аудару жүйесін көрсеткен [12, 19 б.]:

Берна Даг ұсынған жүйеден ā, d, z, ñ, ğ, ū, f, h, k, t, z, s тәрізді түрік әліпбиінің құрамында жоқ таңбаларды аңғарамыз. Бұдан ғалымдардың транскрипциялау барысында түпнұсқадағы әріпті барынша дәл беру мақсатында қосымша таңбалар мен диакритикалық белгілерді қолданғанын көреміз.

Біз өз тарапымыздан жасалған «Хұсрау уа Шырын» дастанының транскрипция үлгісінен үзінді ұсынамыз:

Илләһи тауфиқиң ача бер

Көңле рахматң ұрғын сача бер

Көңүл бір кім йақыныңға йарасұн

Азын гафлет бұ көңлүмдін йарасұн

Бұ көңлүм көзгүсін сайқал қылу бер

Қамұғ мүшкіллерімні хал қылу бер

Ичимні өз нұррұң бірлә йарұтғыл

Тілімні өз сенаң өзре йүрiтгiл

Дәуид йаңлығ бұ көңлүм таза қылғыл

Забурумны безүк ауазе қылғыл

Бұ сөз кім башладым хош келсү жанға

Мүбәрәк қыл сөзүм барча жиһанға

Аның тег кім оқыған дил ачылсұн

Тілімдін мүшк уа анбарлар сачылсұн

Қарасы көзні толұғ нұр қылсұн

Ишитген мағзыны махмұр қылсұн

Магани бірлә йүксек қыл сөзүмні

Сагадат бірлә бар ет бұ өзүмні

Көңүллернің муфаррих намасы қыл

Қамұғ мүшкіл кіліді болсу бұ тіл

Шырын қыл шаһ көзіңе сөз жамалы

Кім үш шырын ирүр сөз ічре фәли

Ғинайат бірлә қыл көңлүмні агах

Бұ сөз ічре медет қыл құлга Аллаһ
Ғинайат кім саңа уш қылды йары
Не тұрдұң тілге келтүр ділде бары.
Изи аты бірлә башла сөзүңні
Кім ол бар қылды йоқдын бұ өзүңні
Ұлұғ теңри кім ажунны йаратты
Тұтұб бик йерні көклерні төретті
Танұқ барча халайық барлықыңа
Дәлеллер һәм өкүш бар бірлікіңе
Тағала Аллаһ аңа йоқ ұхшашығ бір
Йаратұр һәм йүрүтүр һүкмі йүрүр.
Фәләкни тезгітіб йүлдүз йүрүтген
Қамүғны һүкмі бирлә һәм игитген
Бұ мұнча ілім уа хикметлер йаратған
Қараңқу түнни күн бірлә йарұтған
суфинч уа қазғу корқұнч уа ұмынч йүз
Йаратты түн ме күн ай уа йүлдүз
Бүжүды барча маужуд өзре таһир
Нышаны барча көргенлерге заһир
Кәуакиб бүйрұқындын ишде йүрүр
Табайғқа шәрәф һәм шүңгы берүр
Йітік бақғанлар андын тапты мақсүд
Ишол хылуетде олтұрғанға мағбүд
Аңар һеч ұхшамаз бұ барча неңлер
Сақынмаң кім кіші фікір етіб аңлар.

Жалпы орта түркі жазба ескерткіштерін транскрипциялау мәселесінде тағы да қандай ерекшеліктер мен үлгілер болды, соған тоқталсақ. 1969 жылы В.М.Наделяев, Д.М.Насилов, Э.Р.Тенишев және А.М.Щербактың редакторлығымен жарыққа шыққан «Древнетюркский словарь» атты еңбекте мәтіндер латын графикасымен транскрипцияланған. Сөздерді реестрге беріп, транскрипциялау барысында 56 таңба қолданылған, оның 23-і латын, 27-і диакритикалық белгілері бар латын және 4 грек әрпі. Авторлар бұның басты себебін сөздердің дыбыстық көрінісін мүмкіндігінше дұрыс беру қажеттілігімен байланыстырады [13, 14 б.]. Дегенмен авторлар әртүрлі ескерткіштердегі сөздерді транскрипциялау барысында мынадай принциптер ұстанған:

- түркі мұраларын транслитерациялау барысында түпнұсқадағы әріпті бұлжытпай дәл беретін абсолютті транслитерация жоқ;
- сөздік жасау барысында қолданылған әліпби құрамында латынның ұяң, қатаң дыбыстарын білдіретін таңбалар бар. Алайда бұл бұрынғы түркі тілдерінің дыбыстық жүйесінде кездесетін басқа дауыссыздарға қарама-қарсы алынды дегенді білдірмейді;
- тоғыз дауысты дыбыстың таңбасы қолданылды. Олар: а, е, і, о, у және умлаут диакритикалық белгісі бар: ä, ï, ö, ü. Бірақ бұл барлық ежелгі түркі тілдерінде тоғыз дауысты ғана болды дегенді білдірмейді;
- транслитерация мен фонемалық транскрипцияның бірігуі түркология саласында тарихи түрде қалыптасқан нәрсе, бұл бір таңбаны бірнеше фонеманың орнына қолдану немесе бір фонеманы бірнеше таңбамен беру тәрізді ежелгі түркі графикалық жүйелерінің ерекшелігіне қатысты орын алған;
- сөздікте бір әріп екі дыбыстың мәнін берген, мысалы: ç таңбасы ч, ж; р таңбасы п, б мәнін беру үшін алынған;
- бір дыбыстың мәнін беруде бірнеше таңба қолданылған, мысалы: и дыбысы үшін і, ї, ј таңбалары, з дыбысы үшін ѓ, љ таңбалары алынған;
- жоғарғы үтір (´) белгісі хамза, керісінше үтір белгісі (˘) айн мәнін беру үшін қолданылған;

- ң дыбысының мәнін беру үшін ң таңбасы қолданылған [13, 13-15 бб.].

Бұл еңбекке VII-XIII ғасырлар аралығында әртүрлі графикада жазылып сақталған ескерткіштер мәтіндері алынған. Атап айтқанда, көне түркі ескерткіштері (Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк, Онгин, Мойын-Чор, Кули-Чор), араб жазулы орта түркі ескерткіштері («Диуани луғат-ит түрк», «Құтты білік», «Ақиқат сыйы»), ұйғыр жазуымен сақталған діни мәтіндер, манихей жазулы ескерткіштер және А.Габен жариялаған шағын брахми жазулы мәтіндер қолданылған. Яғни әртүрлі графикамен берілген жазба мұралардағы сөздер негізінен латын таңбасымен транскрипцияланып, мағыналары түсіндірілген.

В.Радловтың 1893 жылы жарыққа шыққан «Опыт словаря тюркских наречий» деген еңбегінде түркі сөздерінің дыбысталымын таңбалау мақсатында «Радлов әліпбиі» ұсынылды:

В.Радлов түркі сөздеріндегі дауыстыларды беру үшін 17 таңба, ал дауыссыздар үшін 34 таңба, барлығын қосқанда 51 таңбаны қолданған. В.Радлов ұсынған жоғарыдағы әліпбиден кирил әріптерінен бөлек латын әріптері мен диакритикалық белгілерді де пайдаланғанын көреміз [14, 1 б.].

Э.Севортянның 1974 жылы жарыққа шыққан «Этимологический словарь тюркских языков» атты еңбегінде қазіргі түркі тілдерінің лексикалық бірліктерін орыс графикасына негізделген транскрипциямен берген [15, 51 б.]. Ғалым арнайы «Транскрипциялық әліпбиі» ұсынып, оның құрамына 71 таңбаны енгізген. Әр таңбаның қасына жақша ішіне латындағы нұсқасын қоса көрсетіп отырған. Ұзын а дыбысын а: таңбасымен, ұзын и дыбысын і: таңбасымен, чуваш тіліндегі таңдаймен айтылатын дауыстыға ä, өзбек тіліндегі лабиалды а дыбысына а°, тыва тіліндегі фарингаль дауыстыға ä, ұзын и дыбысына и, қысқа и дыбысына й, жалпы түркі тілдеріндегі қысқа дауысты й дыбысына й таңбасы, тіл арты дауыссызы үшін ң, якут тіліндегі дауыссыз үшін н', аффрикат дауыссызға ж таңбалары алынған. Э.Севортян сөздігіндегі транскрипциялық әліпбиі қазіргі қазақ, түрік, азербайжан, түркімен, өзбек, чуваш, тыва, башқұрт, якут тілдерінде қолданылатын дыбыстардың мәнін барынша дұрыс беруге бағытталған.

Нәтижелер. Кеңестік кезеңде араб жазуымен сақталған түркі жазба мұраларын кирил жазуына аудару кезінде негізінен қазақша таңбалар қолданылмай (к, ұ, ү т.б.) әрі дәстүр бойынша өзбек немесе татар тілдеріне жақын транскрипцияланды. Бұл үрдіс тәуелсіздік алғаннан кейін де жалғасып келеді. Дегенмен орта ғасыр жазба мұраларын қазақ тіліне жақындатып транскрипциялау үрдісін қалыптастыру қажет. Себебі:

1) XV ғасырға дейін, яғни жекелеген тілдердің қалыптасуына дейін түркілер ортақ жазба «кітаби тілді» қолданғаны аян. Сондықтан сол кезеңдегі қарлұқ, оғыз, қыпшақ тайпаларына тән бірліктер мен диалектілер аралас беріліп, ортақ ережеге бағынды. Түрік, өзбек, т.б. халықтар түркілерге ортақ жазба мұраларды өз тілдеріне жақын транскрипциялайды. Қазақ тіліндегі зерттеулерде осы мәселе назарда болғаны дұрыс. Мысалы «Хұсрау уа Шырында» кездесетін: *битидим битик* дегенді *бітідім бітік*, *аларның бириси* дегенді *аларның бірісі*, *билурман сени* дегенді *білүрмән сені*, *ким аның бирлә* дегенді *кім аның бірлә*, *қойар му* дегенді *қойар мұ*, *іеті йүз* дегенді *іеті йүз* түрінде транскрипциялаған абзал.

2) Араб жазуында дауысты дыбыстардың таңбасы үшеу ғана: а, у және и. Бірақ қадим жазуы дәстүрі бойынша бұл үш таңба әр түркі тіліндегі барлық дауыстыларды жазуда пайдаланылды. Сондықтан түркі халықтарына ортақ жазба мұралар мәтінін қазақ қазақ тіліне, өзбек өзбек тіліне, түрік түрік тіліне бейімдеп оқи алады. Мысалы «Хұсрау уа Шырында» кездесетін: *қылул ерса* дегенді *қылүл ерсе*, *хатыры учун* дегенді *хатыры үчүн*, *дуниада болсам* дегенді *дүниада болсам*, *тилагин тилаган* дегенді *тілегін тілеген*, *бу бир* дегенді *бү бір*, *махлуқ ишикинде* дегенді *махлұқ ешигінде* деп берген жөн. Алайда жазба мәтіндердегі қарлұқ, оғыз, қыпшақ элементтерінің орфографиялық ерекшелігі қалай берілсе, сол қалпында сақталып транскрипциялануы шарт. Мәселен, «Хұсрау уа Шырында» қ әрпінің орнына х-ның таңбалануы: *иахшы* (*иақшы* емес); қосымшалардың инвариант түрінің ғана берілуі: *өзүңні* (*өзүңді* емес), *йүзүңні* (*йүзүңді* емес), *тілегіңні* (*тілегіңді* емес), *оларның* (*олардың*

емес), *тогайны* (*тогайды* емес), еріндік дауыстылардың берілуі: *берсүн* (*берсін* емес), *мұнұң* (*мұның* емес), *көзүм* (*көзім* емес); с келетін орындарда ш дыбысының таңбалануы: *қамыш* (*қамыс* емес), *беш-алты* (*бес-алты* емес), ж келетін орындарда й дыбысының берілуі: *тарих йеті йүз йыл* (*тарих жеті жүз жыл* емес); сол сияқты м-ның орнындағы б (менім-бенім), у немесе и-дің орнындағы ғ, г дыбыстары (*сау-сағ, бауыр-бағыр, бағлау-байлау*, т.б.) өзгеріссіз транскрипциялануы шарт. Себебі, бұлай жазу сол кезеңдегі жазба тілдің баршаға ортақ заңы болды.

Ғалым Э.Н.Наджип бұл ерекшелікті былайша түсіндіреді: «Жалпы орта ғасырлардағы көптеген ақындар мен ғалымдар көптілді болды және қалыптасқан түркі әдеби тілінде жазды. Араб, парсы тілдерінде де жазды. ... Егер олар түркі тілінде жазатын болса, онда қалыптасқан ортақ кітаби тілді қолданды. Мәселен, Теке тайпасының тумасы өз шығармаларын жазса, ешкім оқымайды. Егер ол оны ортақ кітаби тілде жазса, бүкіл түркі әлеміне танымал болады. Сондықтан олар өздерінің ұлттық және тілдік ерекшеліктеріне қарамастан қалыптасқан әдеби дәстүрді ұстанды» [7, 141-142 б.]. Ал ғалым А.Ибатов ортақ жазба тілдің XI-XV ғасырлар аралығында қолданылып, қалам ұстаушылар сол кезеңдегі қыпшақ, оғыз, қарлұқ тайпаларына тән барлық тілдерге бірдей ортақ ережеге бағынғанын айтады [8, 4-7 б.]. Ғалым Г.Сағидолда: «Түркі халықтарының ұлттық дәуірге дейінгі жазба тіл дәстүрлері негізінен бәріне ортақ болып келеді. Түркі тілдерінің ұлттық әдеби жазба тіл болып қалыптасқан кездері де бір-бірімен тұстас болып келеді» - деп атап көрсеткен [16, 10 б].

Қорытынды. Қорыта айтқанда, жоғарыдағы талдаулардан түйетініміз, жазба ескерткіштер мәтінін транскрипциялау мәселесінде бірізділік жоқ. Э.Р.Тенишев, А.М.Щербактың редакторлығымен жарыққа шыққан «Древнетюркский словарьда» сөздерді транскрипциялауда 56 таңба қолданылса, В.Радлов өз сөздігінде 51 таңба, Э.Севортян өз сөздігінде 71 таңба пайдаланған. Әр ғалым өз тарапынан транскрипциялық әліпби ұсынып отырған. «Хұсрау уа Шырын» дастанын транскрипциялаған ғалым Э.Наджип харакат үшін бөлек таңба, әріп үшін бөлек таңба ұсынған, араб тіліндегі үш түрлі х таңбасын екі түрлі әріппен берген, і дыбысын й таңбасымен берген, түркі, араб, парсы сөздері кейде ж, кейде ж таңбасымен таңбаланған. «Хұсрау уа Шырын» ескерткішін зерттеген түрік ғалымы Нежметтин Хажиеминоғлу транскрипциялау барысында түрік әліпбиінде жоқ қосымша таңбаларды да қолданған. Фахридың «Хұсрау уа Шырын» дастанын зерттеген түрік ғалымы Берна Даг та ескерткішті транскрипциялау барысында түрік әліпбиінде кездеспейтін таңбалар қолданған. Жалпы «Хұсрау уа Шырын» мәтінін кирилге аудару барысында практикалық транскрипцияны басшылыққа ала отырып, араб жазуындағы үш түрлі х, үш түрлі с, үш түрлі з, екі түрлі д таңбаларын ерекшелемей-ақ, қазақ кирил әліпби жүйесімен, қазақ тіліне жақындатып транскрипциялаған дұрыс деп тұжырымдаймыз.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН АР14869737 «Алтын Орда дәуірі жазба ескерткіштері тілін лексикографиялаудың теориясы мен практикасы» атты гранттық жоба аясында әзірленді.

Әдебиеттер тізімі

1. Егорова Т. Словарь иностранных слов современного русского языка. – Москва: «Аделант», 2014. -800 с.
2. Ахманова О. Словарь лингвистических терминов. – Москва: «Едиториал УРСС», 2004. -576 с.
3. Реформатский А. Введение в языковедение. – Москва: Аспект Пресс, 1996. - 536 с.
4. Суперанская А. Теоретические основы практической транскрипции. – Москва: «Наука», 1978. - 284 с.
5. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. –Алматы, 2002. - 664 б.

6. Қыдырбаев Қ. Қазақ онимдерін араб тіліне транслитерациялаудың ғылыми-теориялық негіздері. Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2012.
7. Вопросы методов изучения истории тюркских языков. –Ашхабад: Изд-во АН Туркменской ССР, 1961. –226 с.
8. Ибатов Ә. XIV ғ. хандар жарлықтарының тілі. – Алматы: Ғылым, 1990. – 152 б.
9. Наджиб Э. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. На материале «Хосрау и Ширин». Кутба. - М., 1979. – 478 с.
10. Мирзаева С.В., Долеева А.О. Обработка словарей старокалмыцкого языка на платформе lingvodoc: предварительные результаты. // Oriental Studies. – 2022. URL: <https://doi.org/10.22162/2619-0990-2022-63-5-1159-1172> (дата обращения: 10.01.23).
11. Necmettin Hacıeminoğlu. Kutb'n Husrev ü Şirin'i ve dil hususiyetleri. -Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000. - 477 s.
12. Berna Dağ. Fahrî'nin Hüsrev ü Şîrîn'i (Giriş- inceleme-metin- dizin). -Aydın, 2021.
13. Древнетюркский словарь. - Ленинград: Наука, 1969. – 676 с.
14. Радлов В. Опыт словаря тюркских наречий. - Санкт-Петербург, 1893. - 967 с.
15. Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: Наука, 1974. - 767 с.
16. Сагидолда Г., Қайратқызы Ә. Түркі тілдерінің салыстырмалы лексикологиясы және қазіргі қыпшақ тілдері лексикасының зерттелу барысы // Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы, Филология сериясы. – 2021. - № 4.

References

1. Egorova T. Slovar' inostrannyh slov sovremennogo russkogo yazyka [Dictionary of foreign words of the modern Russian language] («Adelant», Moscow, 2014, 800 p).
2. Ahmanova O. Slovar' lingvisticheskikh terminov [Dictionary of linguistic terms] («Editorial URSS», Moscow, 2004, 576 p.).
3. Reformatskiy A. Vvedenie v yazykovedenie [Introduction to Linguistics] («Aspekt Press», Moscow, 1996, 536 p).
4. Superanskaya A. Teoreticheskie osnovy prakticheskoy transkripcii [Theoretical foundations of practical transcription] («Nauka», Moscow, 1978, 284 p.).
5. Akhanov K. Til biliminin negizderi [Fundamentals of linguistics] (Almaty, 2002, 664 p.).
6. Kudyrbayev K. Kazak onimderin arab tiline transliterasialaudyn gylymi-teorialyk negizderi. Filosofia doktory (PhD) gylymi darejesin alu yshin daiyndalghan disertasia [Scientific and theoretical foundations of transliteration of Kazakh onim into Arabic]. Dissertation prepared for the degree of Doctor of Philosophy (PhD)] (Almaty, 2012).
7. Voprosy metodov izucheniya istorii tyurkskih yazykov [Questions of methods of studying the history of the Turkic languages] («Publishing House of the Academy of Sciences of the Turkmen SSR», Ashgabat, 1961, 226 p.).
8. Ibatov A. XIV g. handar jarlyqtarynyn tili [The language of the decrees of the Khans of the XIV century] («Gylım», Almaty, 1990, 152 p.).
9. Nadzhip E. Istoriko-sravnitel'nyj slovar' tyurkskih yazykov XIV veka. Na materiale «Hosrau i Shirin». Kutba [Historical and comparative dictionary of Turkic languages of the XV century. Based on the material of “Khosrau and Shirin”. Kutba] (Moscow, 1979, 478 p.).
10. Mirzaeva S.V., Doleeva A.O. Obrabotka slovarej starokalmyckogo yazyka na platforme lingvodoc: predvaritel'nye rezul'taty [Processing of dictionaries of the Old Kalmyk language on the lingvo doc platform: preliminary results], Oriental Studies. – 2022. Available at: <https://doi.org/10.22162/2619-0990-2022-63-5-1159-1172> (accessed: 10.01.23).
11. Nazhmedtin Hazhieminogly. Kutubn Husrau ua Shyryny ve dil hususietleri [Khusrau and Shyryn and language features of Kutyp] («Turk Dil kurumu», Ankara, 2000, 477 p.).
12. Berna Dag. Fahrinyın Husrau ua Shyryny [Khusrau and Shyryn of Fahrî] (Ajdyn, 2021).
13. Drevnetyurkskiy slovar' [Ancient Turkic dictionary] («Nauka», Leningrad, 1969, 676 p.).
14. Radlov V. Opyt slovarya tyurkskih narechij [The experience of the Turkic peoples] (Saint Petersburg, 1893, 967 p.).
15. Sevortyan E. Etimologicheskij slovar' tyurkskih yazykov [Etymological dictionary of the Turkic language] («Nauka», Moscow, 1974, 767 p.).

16. Sagidolda G., Kajratkyzy A. Tyrki tilderinin salystymaly leksikologiyasy zhane kazirgi kypshak tilderi leksikasynyn zerttelu barysy [Comparative lexicology of Turkic languages and the course of studying the vocabulary of modern Kipchak languages], L.N.Gumilev atyndagy EYU Habarshysy, Filologiya seriyasy [Bulletin of L. N. Gumilyov ENU, Philology series], №4 (2021).

Г.М.Мамырбек, А.А.Сейтбекова

Институт языкознания им. А.Байтурсынулы, Алматы, Казахстан

Проблема транскрипций текста «Хусрау уа Ширин»

Аннотация. В статье анализируются проблемы перевода текста письменного наследия, отмеченного арабской графикой, на кириллицу, а также говорится о принципах транскрипции и транслитерации. Авторы статьи проанализировали тот факт, что в советский период при переводе сохранившегося в арабской графике письменного наследия на кириллицу сформировалась традиция транскрипции, близкая к узбекскому или татарскому языкам, и что этот процесс продолжался и после обретения независимости, и высказали мысль о необходимости транскрипции письменного наследия ближе к казахскому языку, и указали на основные причины этого. В статье на примерах анализируются позиции отечественных и зарубежных ученых в транскрипции арабских писаний. В частности, тюркологи Э.Наджиб, В.Радлов, Э.Севортян, В.Наделяев, Д.Насилов, Э.Тенишев, А.Щербак, а также турецкие ученые Н.Хаджиминоглу и Б.Даг анализируют позиции и основные особенности транскрипции арабских письмен на кириллицу и латиницу.

Факт использования турецкими учеными символов, которых нет в турецком алфавите, при транскрипции памятника «Хусрау уа Ширин» и основные причины этого показаны в статье на конкретных примерах. В статье также выделяются сходства и различия между практической транскрипцией и транслитерацией и анализируются функции обеих. Сосредоточившись на истории изучения понятий транскрипции и транслитерации в языкознании, были проведены сравнительные исследования выводов ученых. Анализируются сходства и различия двух понятий.

Ключевые слова: алфавит, символ, буква, звук, текст, оригинал, транскрипция, транслитерация, арабская графика, письменное наследие.

G.M.Mamyrbek, A.A.Seitbekova

Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly, Almaty, Kazakhstan

The problem of transcription of the text in Khosrow and Shirin

Abstract. The article analyzes the problems of translating the text of the written heritage, marked with Arabic script, into Cyrillic, and also talks about the principles of transcription and transliteration. The author of the article analyzed the fact that during the Soviet period, when translating the written heritage preserved in the Arabic script into Cyrillic, a tradition of transcription was formed, close to the Uzbek or Tatar languages, and that this process continued after gaining independence, and suggested the need for transcription of the written heritage closer to the Kazakh language, and pointed out the main reasons for this. The article analyzes the positions of domestic and foreign scientists in the transcription of Arabic scriptures using examples. In particular, Turkologists E. Nadjip, V.Radlov, E. Sevortyan, V. Nadelyaev, D. Nasilov, E. Tenishev, A. Shcherbak, as well as Turkish scientists N. Hadjieminoglu and B. Dag analyze the positions and main features of the transcription of Arabic written in Cyrillic and Latin.

The fact that Turkish scientists used symbols that are not in the Turkish alphabet when transcribing Khosrow and Shirin monument and the main reasons for this are shown in the article using specific examples. The article also highlights the similarities and differences between practical transcription and transliteration and analyzes the functions of both. Focusing on the history of the study of the concepts of transcription and transliteration in linguistics, comparative studies of the conclusions of scientists were carried out. The similarities and differences between the two concepts are analyzed.

Keywords: alphabet, symbol, letter, sound, text, original, transcription, transliteration, arabic graphics, written heritage.

Авторлар туралы мәлімет:

Мамырбек Г.М. – ф.ғ.к., А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан.
Сейітбекова А.А. – ф.ғ.к., А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан.

Mamyrbek G.M. – Candidate of Philology, Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly, Almaty, Kazakhstan.

Seitbekova A.A. – Candidate of Philology, Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly, Almaty, Kazakhstan.